

v Saarlouisu pod naslovom »Vom Isonzo (Von der Soce) bis in die Seisera. Feldbriefe eines Tiroler Zugskommandanten aus dem küstenländisch – kärntnerischen Stellungsgraben 1915/16«.

Nedvomno je knjiga svojevrsten prispevek k védenju o vseobsežnosti neke vojne, saj je pisec razpolagal tudi z ustnimi viri, tonskimi posnetki pripovedi svojega očeta in drugih pripovedovalcev o njihovih vojnih izkušnjah, o begunstvu, pa o bojih na Rombonu ali o gradnji ceste čez Vršič. Pripoved o bojih na zgornjesoškem bojišču se začena s prikazom avstrijskih priprav na obrambo, utrjevanja ter gradnje komunikacij in se nadaljuje z opisom usode bovškega prebivalstva, ki ga je frontna črta ločila, s čemer je bila pogojena njegova nadaljnja pot – begunjenje v notranjosti »domače« Avstrije ali v Italiji. Osrednji del knjige je posvečen bojem na Rombonu, na grebenu do Vrat in Vršiča, osvojitvi Krna, naskokom, osvojitvi in obrambi Čukle nad Bovcem, zimskemu vojevanju (»bela smrt«) in končno pripravam na odločilni preboj avstro-nemške vojske v Bovški kotlini.

Kot je avtor upravičeno poudaril, preboj pri Kobaridu – tako je namreč v delu strokovne literature zapisano ob 12. soški bitki, medtem ko avstro-nemško zgodovinopisje pogosteje ocenjuje 12. ofenzivo kot preboj pri Bovcu in Tolminu (npr. Edmund Glaise-Horstenau, »Flitsch–Tolmein. Zum 10. Jahrestag.« Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie- und Genie–Wesens 1927, Heft 9/10, 497–502; Walther Heydendorff, »Die Talstoße von Flitsch und Tolmein 1917« v Allgemeine schweizerische Monatschrift für Offiziere aller Waffen 1937/4; Konrad Kraft von Delmensingen, »Der Durchbruch am Isonzo. I. Teil: Die Schlacht bei Tolmein und Flitsch« v Schwartw. Der Große Krieg, Band 12, 1926; itd.) ni bil nikakršen čudež, saj so napadalci »le« posegli po bojnih plinih, za katere so vedeli, da bodo smrtonosni za Italijane ne le zato, ker bodo »izpuščeni« v ogromnih količinah, temveč tudi zato, ker so bili italijanski vojaki malodane nezaščiteni pred njimi. Z uporabo bojnihstrupov pa so lahko dosegli odločilen preobrat na italijansko-avstrijski fronti. Tako se V. Klavora v pridruženju mnenju piscev o oktobrskem preboju kot o taktično drzno izvedeni akciji, kar pa nikakor ni njegova ugotovitev, saj so o tem pisali že pred njim (»Einiges zum Wunder von Karfreit« v Deutscher Offizierbund 1927; Ernst Horntal v. Horsetzky, »Ein Rückblick zum Kapitel »Durchbruch v Militärwissenschaftliche Mitteilungen 1933/9.; Alfred Krauß, »Das Wunder von Karfreit. Im besonderen der Durchbruch bei Flitsch und die Bezwingung des Tagliamento.« München 1926; Lequis, »Einiges zum »Wunder von Karfreit« v Deutscher Offizierband 1927/10.; itd.).

Z doživetim pisanjem je V. Klavora popisal nevarnosti, tveganja in posledice preboja skozi Bovško kotlino med 24. in 28. oktobrom 1917, ko se je na tem odseku fronta že v celoti pomaknila na italijansko ozemlje, ter knjigo zaključil z očetovim zadnjim sprehodom po Bovškem in Kobariškem, po danes že zarslih bojnih položajih.

Slovensko zgodovinopisje se bo prej ali slej moralo odzvati (delno se že odziva) na številne probleme in vprašanja, ki sta jih na Slovensko prinesli prva svetovna vojna in soška fronta. Predvsem so potrebne temeljne študije o ne izrazito vojaških temah tako na fronti kot v zaledju. Le tako se bo vsaj približalo rezultatom avstrijske in predvsem italijanske historiografije.

Petra Svoltjšak

Ferruccio Fölkel, **Rizarna, vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu.** Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1990. 187 strani.

Zgodovinopisje narodnoosvobodilne vojne oz. rezistence v deželi Furlaniji – Julijski Krajini ima globoke korenine v svobodomiselni tradiciji tukajšnje historiografije. Prevetrenost prostora, ki ga zaseda ta upravno-politična enota z avtonomnim statutom in posebno zakonodajo, je tako rekoč prisilovna, saj je bila celotna severovzhodna regija – t. i. Primorje – prehodni prostor za najrazličnejša ljudstva ter pomemben geostrateški teritorij v različnih časih. Graziadio Isaia Ascoli, goriški polihistor 19. stoletja je v čast rimskim časom ter imperializmu nastajajoče italijanske zunanje politike poimenoval te kraje s prozaičnim imenom – Venezia Giulia, ki smo ga Slovenci preimenovali v Julijska Krajina. Nedvomno je izredno razgibana zgodovina tega prostora zadnjih 100 let spodbudila mnogo znanstvenikov, da so se lotili preučevanja preteklih dogodkov tukajšnjih ljudstev. Obravnavanje sodobne zgodovine različnih struj in jezikov je na tem izpostavljenem segmentu geopolitičnega prostora bila vedno zelo pestra. Tu sta se srečevali predvsem slovenska in italijanska historiografija, veliko so pa v pričakovanju mirovnih konferenc povedali tudi zgodovinarji drugih evropskih narodov.

Še posebno je treba v tem prikazu zaznamovati temeljno funkcijo dveh historičnih inštitutov. V prvi vrsti velja omeniti v Trstu leta 1947 ustanovljeni Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, ter Videmski Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione. Ta zelena veja italijanske historiografije je, upoštevajoč vse kriterije zgodovinske vede, vedno hotela obravnavati aktualne probleme sodobne italijanske družbe, strukturirane na lokalni ravni. Temeljna vprašanja fašistične hegemonije po letu 1918 ter povezanosti le-te z osvajalno italijansko imperialistično politiko po letu 1941 so obravnavali mnogi avtorji, med katerimi lahko navedemo E. Collottija, E. Apiha in T. Salo. Nemško zasedbo Primorja leta 1943 ter ustanovitev upravne enote Adriatisches Küstenland je obdelal predvsem C. Schiffrer v mnogih iluminiranih delih.

V ta kontekst obravnav so se mnogokrat vključevali raziskovalci edinega uničevalnega nemškega taborišča na tem prostoru. Iz literature je tudi slovenskim bralcem znano, da je v Trstu zadnji dve leti vojne delovala genocidna inštitucija, znana pod imenom Rizarna. Kot je bilo v takih in podobnih slučajih pravilo, so te inštitucije uničenja in smrti delovale dokaj konspirativno, čeprav pod upravnim nadzorom nemške nacistične oblasti, tako lokalne kot centralne. Nemška oblast se je v Trstu posluževala tudi pove-

zav z italijanskimi fašističnimi oblastmi, ki so ji bile podrejene. Vpetost vseh teh struktur v delovanje uničevalnega taborišča Rižarna so raziskovalci dokazali na osnovi virov in pričevanj. Mnogi so pa ob delni odsotnosti dokumentacije trčili še na globoke meandre širjenja neresnic in bariere molka vseh tistih interesnih grup kolaboracionistov, ki jih je kasnejša angloameriška uprava uporabljala za najbolj umazane posle protislovenske kampanje.

Ferruccio Fökel je, da bi odkril zastor pošastne resnice raznih interesnih povezav med visoko tržaško buržoazijo in nemško oblastjo, predvsem pa zato, da bi zabeležil vse grozote nemškega uničevalnega taborišča Rižarna, napisal to knjigo. Delo je izšlo v originalu z naslovom »La Risiera di San Sabba« pri Mondadoriju že leta 1979 in postavlja se vprašanje, zakaj smo na slovenski prevod morali čakati 10 in več let, ko je osnovno dilemo o enačenju Rižarne s fojbami italijanske meščanstvo instrumentaliziralo do paroksisma že desetletja. F. Fökel je v svojem delu, ki ga sicer delno podpira znanstveni aparat, posegel zaradi splošnega zamegljevanja problema po metodi pričevanj in kolateralnega študija posrednih virov. Znano je, da so maja 1945. leta zmagovalci, po logiki, ki je striktno povezana s problematiko »intelligence power«, rekvirirali najbolj obremenjujoče arhive. Tako je jugoslovanska oblast pobrala nekatere izseke fašističnega arhiva ter določene fonde policijskega materiala, medtem ko je zavezniška vojska poskrbela za ostanke arhiva v Rižarni. Vse to gradivo še nedvomno obstaja, čeprav so priče dokazale, da so v zadnjih dneh nacistične oblasti v Primorju kurili več papirja kot ljudi.

F. Fökel je kot član stare tržaške bogate družine uspeš zbrati celo vrsto pričevanj in dokazov o sodelovanju italijanske in nacistične uprave pri delovanju Rižarne. Tu je bilo ubitih in kremiranih več tisoč Slovencev, Hrvatov, Židov in Italijanov, vendar je za temi smrtmi stal le neprebojen zid molka. Še več, takoj po letu 1945 so se prav najbolj izpostavljeni kolaboracionisti italijanske narodnosti, kot župan C. Pagnini ali pa prefekt F. Pagnacco, poslušili teze, da je bil njihov kolaboracionizem v bistvu le ciljno sodelovanje, saj so se le tako lahko borili proti prodirajočim slovanskim partizanom, ki so želeli zasesti Trst. V ozadju so torej namenoma ostajali momenti najbolj črne strani tržaške zgodovine. Fökel je z minucioznim delom zbral vse plačilne liste ter socialna zavarovanja vseh funkcionarjev, ki jih je plačevala nemška nacistična oblast. Ob sekundarnih virih kot zapisnikih izvršenih prevozov hrane v Rižarno, raportih podrejenih finančnih stražnikov, karabinjerjev in Gguardie diviche nadrejenim nemškimi oblastem, torej ob dokumentaciji, ki se ni dala umakniti ali uničiti, je Fökel stkal tanko mrežo kronologije in seznam udeležencev o tem mrtvaškem plesu. Po avtorjevih podatkih je največ žrtev bilo slovenske in hrvaške narodnosti. To so bili v glavnem predstavniki odpora iz Trsta ter iz širšega tržaškega zaledja, ki so tako ali drugače po hitrem postopku in brez ustreznih procesov dobili kroglo v glavo in bili upepeljeni. Pepel sta vsak večer stresala v morje dva nemška vojaka. Židje iz celega območja Veneta so imeli svoj zbirni center v Rižarni. Sem so enako označeni prišli tudi člani italijanske rezistence. Vsa ta morija se je torej vršila v Trstu v letih 1943, 1944 in 1945. Ferruccio Fökel je v svojem delu povzel tudi proces proti zločincem v Rižarni, ki se je vlekel nekaj let v 70-ih letih, a se je končal brez vidnejših obsodb. Poglavitno vprašanje, ki se je takrat postavljalo zgodovinarjem, je bilo, do kod so segale povezave med nemško okupacijsko oblastjo ter predstavniki italijanskih institucij in visokega meščanstva pri vodenju in vzdrževanju projekta Rižarna. Njihova raziskovanja, ki jih je avtor tega dela tudi povzel, so šla tudi v smeri ugotavljanja, kdo se je okoriščal z bogastvom ubitih ali deportiranih članov židovske skupnosti.

Ugotovitve, da sta Rainer in Globočnik ter drugi visoki častniki gestapa, vojske ter nemške uprave upravljali z velikimi bogastvi, so dokaj jasno potrjene, bodisi s pričevanji sodobnikov kot z nekaterimi zapisniki po vojni ustanovljene Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov pri Tržaškem kasacijskem sodišču. O Rižarni so ljudje v Trstu govorili, a šele zelo kasno. Tudi slovenska VOS ni razpolagala s konkretnimi podatki in marsikdaj so tudi direktni udeleženci te tragedije oz. svojci izginulih še dolgo tavalili v temi, kje ležijo trupla ustreljenih talcev ali aretiranih članov odpora. Ob izredno težkih obtožbah nemške ter lokalne kolaboracionistične oblasti, ki je povsem sprejela premise nacizma, je poudarjena kontinuiteta v pokrivanju obtoženih od zaveznikov prešla po letu 1954 na italijansko državo.

Pionir raziskovanja teh dogodkov je bil novinar Primorskega dnevnika Albin Bubnič, ki pa je svoje izsledke zapustil mlajšim raziskovalcem. Izredno dobro je ta problem obdelal Enzo Collotti ter ga uokviril v splošne probleme obravnavanja degeneracije nacizma in vseh totalitarnih režimov. Začuda tiho je bila jugoslovanska historiografija, čeprav se je moralo nekaj iz Trsta odnešenih fasciklov nanašati tudi na to zadevo. Domnevo, da je tržaški zgodovinar in kolekcionist orožja de Henriquez moral umreti nasilne smrti, ker je preveč vedel o italijanskih udeležencih in njihovem zločinskem delu v Rižarni, ni še nihče ovrgel. Proces, ki ga njegov sin zahteva že vrsto let, se odlaga v nedogled. Kot protiutež Rižarni je tržaška desnica ves čas po vojni poudarjala problem fojb oziroma poveljnih pobojev italijanskega meščanstva kot ekvivalent oz. kot dejstvo, ki je ob retoričnih ponavljanjih tržaškega tiska kmalu dominiralo nad vprašanji Rižarne. Edini glas, ki se je takrat dvignil proti temu nizkotnemu enačenju, je bil glas zgodovinarjev, ki so leta 1976 postavili jasno mejo med vzroki in posledicami. Fökel je vso to ognjevito diskusijo, ki je v Trstu bila vedno politikum, osvetlil iz zornega kota družbenega sloja, ki mu je pripadal. Kot član srednje strukturirane tržaške židovske družine je zbral pričevanja ljudi svojega kroga in tako osvetlil kolaboracionizem iz demokratičnega aspekta tistih slojev, ki so se že leta 1936, kljub iredentistični tradiciji, ločili od fašizma.

Paradigma zgodovinarjev v tem konkretnem ter v drugih sorodnih primerih, ki se nas še kako tičejo, je, da morajo brezkompromisno služiti zgodovinski resnici. Kljub pomanjkanju neposrednih virov obstajajo nedvomno še kje evidence krivcev in njihovih žrtev. Ko je pred kratkim neofašistični poslanec spet enkrat zavračal Rižarno kot izmišljen fakt prebujne fantazije levice ter poudarjal pomen fojb kot eklatantnega slovanskega barbarstva, sem bil vesel, da je Založništvo tržaškega tiska, kljub 10-letni zamudi objavilo delo Ferruccia Föklja »Rižarna, vrata v smrt«. Kljub rezervirani oceni Branka Marušiča na

predstavitvi v Kopru, češ da delo nima obilnega znanstvenega aparata, je po mojem mnenju knjiga, ki je izšla na 187 straneh, izredno pomembna in aktualna, saj odgovarja na nekatera bistvena vprašanja tržaške sodobne zgodovine, ki so bila namerno zamolčana in instrumentalizirana kot opravičilo genocida nekega naroda. Ko se vprašanja Podonavja in Balkana spet odpirajo, ostaja historizem tisto orožje, ki se ga civilizirani narodi najraje poslužujejo v izogib ponavljanjem brezsmiselnih dejanj.

Boris Gombač

Dragoljub Jovanović, **Muzej živih ljudi**. Beograd : Rad, 1990. 1. knjiga, 479 strani; 2. knjiga, 411 strani. (Biblioteka Svedočanstva)

Dragoljub Jovanović v dveh obsežnih knjigah pripoveduje o svojem življenju. Rojen je bil v Valjevu leta 1912. Po šestih razredih gimnazije se je na očetovo željo vpisal na vojaško akademijo. Končal je nižjo in višjo šolo vojaške akademije Kraljevine Jugoslavije (1938). Postal je generalštabni oficir in je sodeloval v puču 27. 3. 1941. Do leta 1945 je bil v nemškem vojnem ujetništvu. Po osvoboditvi je bil vojaški ekspert in predavatelj na vojaških šolah. Leta 1949 so ga kot podpolkovnika JA zaprli. Najprej je bil zaprt na Banjici, nato v Stari Gradiški, Bileći, bil »banda« na Golem otoku do sredine 1955. D. Jovanović je starejši brat znanega narodnega heroje Žikice Jovanovića – Španca. V zadnjem času so bile o njegovi smrti objavljene različne sode. Neki general je celo izjavil, da je novembra 1941 dobil ukaz, naj ga ustrelji, a tega ni storil. Avtor je na koncu druge knjige objavil fotokopije časopisnih zapisov o njegovi smrti. Tem je dodal pisma prijateljev o življenju v zaporu, družinske fotografije, osebne dokumente itd. Na koncu prve knjige je objavil seznam zapornikov na Golem otoku, ki so bili zaprti v znani »Petrovi jami«, od sredine 1950 do marca 1952. Seznam so mu pomagali sestavljati nekateri zaporniki. V njem je navedel tudi Slovence: ing. D. Gustinčiča, S. Furlana, R. Rinalda, R. Kopavnika in dr. Ceneta Logarja. Zapornike v seznamu je razvrstil v štiri skupine.

V pogovoru z drugimi se je odločil, da je treba zapisati vsaj nekaj tudi o ponašanju zapornikov, o pretepačih, posebno tistih, ki so se izkazali s surovostjo in iniciativo v izmišljanju raznih mučenj. Tem je treba dodati, je sodil, oznako ubijalec. Dvomljivo je, tako sklepam tudi iz drugih spominskih zapisov z Golega otoka in iz drugih zaporov, če so si zaporniki izmišljali načine mučenja. Ni pa dvoma, da so pri mučenju sodelovali. To kaže na nenavadno organizacijo življenja v zaporih. O zgodovini mučenja je bilo že marsikaj napisano od najstarejših časov do današnjih dni. Vsaj nekateri načini mučenja, ki so jih uporabljali na Golem otoku, niso bili novi, znani so bili že v bližnji in bolj oddaljeni preteklosti. Najbrž so v zadnjih desetletjih fizične in psihične načine mučenja izpopolnili in popestrili. Tako sklepam iz nekaterih poročil iz nekaterih »kriznih« področij. Nekatero deželo so menda tudi pomembni izvozniki mučilnih sredstev. Med njimi tudi take, po katerih naj bi se človeštvo zgledovalo pri urejanju medsebojnih odnosov.

Jovanović je iz zaporniškega življenja opisal to, kar je doživel in kako je preživel. V tem je dokumentarna vrednost njegovega pripovedovanja. Zapisal je, da je za to porabil 15 let življenja. V knjigah ne opisuje le zaporniško življenje, ampak tudi preostali čas življenja in okolje, v katerem je živel. Marsikateri zapis je zanimiv, posebno iz življenja v Valjevu, kjer so starši imeli kavarno. Marsikdo, ki ga avtor omenja iz časa zapornišтва, se bo vsaj nelagodno počutil, tudi nekateri zaporniki. Tudi za ta čas velja, da ni bil le čas tak, ampak so bili ljudje taki in so tako ravnali. Ni dvoma, da so bili na Golem otoku zaprti ljudje, ki so bili proti Titu, in tudi taki, ki so bili s Stalinom proti Titu. To pa ni eno in isto, kakor bi lahko sklepali iz nekaterih zapisov o Golem otoku in drugih podobnih zaporih. Ni pa mogoče z ničemer opravičiti ravnanje z ljudmi, ki so se v teh zaporih znašli. Tudi Jovanovičevi zapisi to potrjujejo. Raziskovalci, ki bodo raziskovali zapornišтво na Golem otoku ter dogajanja in procese, ki so povezani z njim, bodo v njih našli marsikaj koristnega.

Ludvik Čarni

Science in Slovenia. Overview with highlights. Editors : Tamara Lah & Radko Osredkar. Ljubljana : The Ministry of Science and Technology of the Republic of Slovenia, 1991. 76 strani s številnimi barvnimi slikami.

Ministrstvo za znanost in tehnologijo republike Slovenije se je odločilo, da za predstavitev slovenske znanosti in tehnologije v tujini izda omenjeno publikacijo. Ker česa podobnega do zdaj nismo imeli, velja to zamisel in izvedbo iskreno pozdraviti. Za prikaz v ZČ delo ni primerno le zaradi zgodovinskega pregleda znanstvenih prizadevanj pri nas, temveč predvsem zaradi množice podatkov, ki jih vsebuje in ki bi jih morebitni poznejši zgodovinarji znanosti le s težavo zbrali.

Po predgovoru resornega ministra prof. dr. Petra Tanciga sledi kratek sestavek dr. Sandija Sitarja *Scientific Endeavour in Slovenia – a historical overview*. V njem so uvodoma omenjeni znani Slovenci, profesorji in rektorji dunajske univerze in oba potopisca (S. Herberstein in B. Kuripečič) ter manj znani koprski humanist dr. Sanctorio Sanctori. V zvezi z Idrijo so omenjeni znani naravoslovci in tehniki. Po udarjeno je delo Janeza Vajkarda Valvasorja, ustanovitev akademije operozov, med manj znanimi znanstveniki pa astronom Augustin Hallerstein in filozof znanosti Jožef Peter Alkintara Mislej. Iz obdobja razsvetljenstva so omenjene tri glavne osebnosti ter tedaj znameniti dunajski zdravnik Vincenc Kern. Iz prve polovice prejšnjega stoletja so omenjeni misionarja in raziskovalca F. Baraga in I. Knoblar, ter tehnična izumitelj I. Ressel in J. Puhar. Od srede prejšnjega stoletja do zdaj je navedenih preveč znanih imen, da